علمی ـ پژوهشی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال بیست و یکم، شمارهٔ ۸۲ «ویژهٔ پژوهش‌های حدیثی»، بهار ۱۴۰۳، ص۱۱-۲۷

توصیف رجالی اسناد زیارت عاشورا با تلفیقی از دو رویکرد وثوق راوی و وثوق صدور*

عمران عباسپور[۱] / علی رضایی[۲]

چکیده

زیارت عاشورا به خاطر جایگاه مهمی که در اظهار محبت و دلداگی شیعیان به اهل بیت علیهم‌السلام و تبرّی از دشمنان آنان دارد در طول تاریخ، مورد توجه پیروان این مکتب بوده است. بحث‌های تبیینی و معرفتی درباره محتوای آن و بحث‌های سندی درباره اسناد آن همواره مطرح بوده است. در این مقاله، اسناد زیارت، با تلفیقی از هر دو رویکرد «وثوق راوی» و «وثوق صدور» با روش توصیفی و تحلیلی برسی میشود؛ یعنی با تلفیقی از هر دو مبنا، شخصیت راویان تحلیل شده و برخی اشکالات به اسناد زیارت نقد شده است. در نهایت بنابر رویکرد وثوق راوی، صحت و وثاقت سندهای اول، دوم، سوم وپنجم زیارت عاشورا به اثبات می‌رسد؛ اما طبق این رویکرد نمی‌شود وثاقت سند چهارم را اثبات کرد؛ ولی بنا بر رویکرد وثوق صدور، صحت و وثاقت همه اسناد پنجگانه زیارت عاشورا به اثبات میرسد.

واژگان کلیدی: زیارت عاشورا، اسناد، شیخ طوسی، وثوق صدوری، وثوق راوی.

---

* دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۰۴؛ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۰.

۱. استادیار دانشگاه تبریز، دانشگاه تبریز دانشکده الهیات و علوم اسلامی،
۲. محقق حوزه.

مقدمه

زیارت عاشورا، مرام نامه شیعه با تأکید بر تولّی و تبرّی است که موجب مصونیت شیعه از انحرافهای گوناگون شده است. دشمنان اسلام ناب، برای مقابله با مکتب شیعه، در قالب بحث‌های محتوایی یا سندی در صدد تضعیف این مرام‌نامه بوده‌اند. این پژوهش با تلفیقی از دو روش اعتبار سنجی روایات؛ یعنی وثوق راوی و وثوق صدور به بررسی اسناد زیارت عاشورا می‌پردازد.

در باره اسناد زیارت عاشورا، سه مقاله با رویکرد رجالی تألیف شده است: ۱- «بررسی سندی زیارت عاشورا» (قربانی مقدم، ۱۳۹۵) ۲- «پژوهشی در اسناد و نسخه‌های زیارت عاشورا» (رضایی، ۱۳۸۷)، ۳- «وجوه تضعیف و تصحیح اسناد زیارت عاشورا» (محمدی، ۱۳۸۵)؛ ولی در نوشتار حاضر، به غیر از نظارت به برخی از اشکالات جدید، با تلفیقی از هر دو روش وثوق راوی و وثوق صدوری، تحقیق جامعی از احوالات همه راویان ارائه شده است.

مصادر اصلی زیارت عاشورا: مصادر اصلی زیارت عاشورا، دو کتاب است: «مصباح المتهجد» تألیف شیخ طوسی و «کامل الزیارات» تألیف جعفر بن محمد بن قولویه.

سند زیارت عاشورا در کتاب «مصباح المتهجد و سلاح المتعبد»: «محمد بن اسماعیل بن بزیع از صالح بن عقبه از پدرش عقبه بن قیس از صالح بن عقبه و سیف بن عمیره از علقمه بن محمد حضرمی از امام باقر علیه‌السلام» و همچنین «محمد بن خالد طیالسی از سیف بن عمیره از صفوان بن مهران از امام باقر علیه‌السلام» (طوسی، ۱۴۱۱: ۷۷۲/۲، ۷۷۳ و ۷۷۷)

سند زیارت در کامل الزیارات: «حکیم بن داود بن حکیم و غیر او از محمد بن موسی همدانی، از محمد بن خالد طیالسی، از سیف بن عمیره و صالح بن عقبه، همگی از علقمه بن محمد حضرمی از امام باقر علیه‌السلام» همچنین «محمد بن اسماعیل از صالح بن عقبه از مالک الجهنی از امام باقر علیه‌السلام» (ابن‌قولویه، ۱۳۵۶: ۱۹۳).

بنابراین می‌توان اسناد این زیارت را به پنج سند تفکیک کرد که هریک جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. توصیف اولین سند زیارت عاشورا

طریق شیخ طوسی به کتاب صالح بن عقبه: بین شیخ طوسی (م ۴۶۰) و صالح بن عقبه (زنده تا قبل از ۱۸۳) تقریبا ۲۷۷ سال فاصله زمانی وجود دارد (شبستری، ۱۴۱۸ق: ۱۳۸/۲)، لذا باید ابتدا طریق شیخ طوسی به کتاب صالح بن عقبه بررسی شود:

شیخ، طریق خود به کتاب صالح بن عقبه را چنین بیان می‌کند: «شیخ طوسی از علی بن احمد بن محمد بن ابی جید، از محمد بن حسن بن ولید، از محمد بن حسن بن فروخ صفار، از محمد بن حسن بن ابی خطاب، از محمد بن اسماعیل بن بزیع، از صالح بن عقبه.» (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۴۵)

۱-۱. توصیف طریق اول شیخ طوسی به کتاب صالح بن عقبه

۱-۱-۱. ابن ابی جید (علی بن احمد بن محمد بن طاهر ابوالحسین الاشعری قمی، معروف به ابن ابی جید)

از اساتید نجاشی و شیخ طوسی بوده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۰۴، ۱۷۹، ۲۱۳، ۳۵۴؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۱۵۱).

با دلایل و قراینی، وثاقت همه مشایخ نجاشی اثبات می‌شود. از جمله:

۱-۱-۱-۱. نجاشی در نقل احادیث خیلی دقیق بوده و از هر کسی حدیث نقل نمی‌کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۲۲، ۳۹۶).

۱-۱-۱-۲. دأب نجاشی این است که طریق‌های نقلی را که اضطراب، غرابت و نقص دارند تذکر دهد؛ بنابراین بقیه طریق‌های منقول را که ایشان متعرض آن‌ها نشده، سالم است. در غیر این صورت همانند سایر موارد متعرض نقص آن‌ها می‌شد. (تبریزی، ۱۳۸۹: ۱۲۰) با توجه به همین دقت‌هایی که نجاشی در نقل حدیث داشته است، فقهاء، مشایخ او را ثقه می‌دانند (بحرالعلوم، ۱۳۶۳: ۴/ ۱۴۶؛ خویی، ۱۴۱۳: ۱۲/ ۲۷۷)

۱-۱-۲. محمد بن حسن بن احمد بن ولید

۱-۱-۲-۱. نجاشی او را فقیه بزرگ، شخص ممتاز و بسیار ثقه می‌داند که به روایتش عمل شده است. (نجاشی، ۱۳۷۳: ۳۸۳)

۲-۲-۱-۱. شیخ طوسی او را شخصی جلیل القدر، موثق، صاحب نظر در علم رجال و فقه می‌داند (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۴۲؛ ۱۳۷۳ش/ ۴۳۹).

۳-۲-۱-۱. شیخ صدوق در کتب خود از محمد بن حسن بن احمد بن ولید زیاد نقل روایت کرده و در مشیخه ۱۴۰ مورد از او ذکر می‌کند وبه ایشان اعتماد کرده و تابع مسلک او بوده است. (خویی، ۱۴۱۳: ۱۶/ ۲۲۰).

۴-۲-۱-۱. ابن داود در رجال خود محمد بن حسن را در فصلی قرار داده که رجال آن، دو بار توثیق شده‌اند. (تستری، ۱۴۱۰: ۹/ ۱۹۱)

۳-۱-۱. محمد بن الحسن بن فروخ الصفار

نجاشی او را از بزرگان محدثین، ثقه و جلیل القدر می‌داند و روایات او را می‌پذیرد. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۵۴)

۴-۱-۱. محمد بن الحسین بن ابی الخطاب

۱-۴-۱-۱. نجاشی او را از اصحاب جلیل القدر، ممتاز، ناقل روایات فراوان، ثقه و صاحب کتب مفید می‌داند که به روایاتش عمل شده است. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۴).

۲-۴-۱-۱. شیخ طوسی او را ثقه و جزو اصحاب امام جواد، امام هادی و امام عسکری علیهم‌السلام ذکر کرده است (طوسی، ۱۳۷۳/ ۳۹۱، ۴۰۲، ۶۱۵؛ ۱۴۲۰: ۴۰۰).

۵-۱-۱. محمد بن اسماعیل بن بزیع:

۱-۵-۱-۱. ایازی نسبت تهمت و دروغ به او زده است (ایازی، متن سخنرانی بازخوانی زیارت عاشوراء)؛ ولی او یکی از راویان جلیل القدر شیعه بوده و نجاشی او را از «صلحاء طایفه، ثقه و ناقل روایات فراوان» می‌داند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۱). شیخ طوسی او را جزو اصحاب امام کاظم و امام رضا علیهما‌السلام ذکر کرده است (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۴۴، ۳۶۴).

۲-۵-۱-۱. امام رضا علیه‌السلام در باره او فرمود: «وددت ان فیکم مثله» (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۶۴) یعنی«آرزو داشتم که مانند محمد بن اسماعیل بن بزیع در میان شما بود». این کلام حضرتش دلیل قوی بر منزلت و جایگاه ابن بزیع است.

۳-۵-۱-۱. محمد بن عمر کشی او را وزیر منصور و وصی علی بن نعمان معرفی می‌کند (کشی، ۱۳۶۱: ۶۰۶). اگر این خبر در کنار توصیف نجاشی از علی بن نعمان تحلیل شود که

علی بن نعمان را ثقه، عادل و ممتاز معرفی کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۷۴)، متوجه جلالت شخصیت ابن بزیع می‌شویم؛ چراکه شخصیت جلیل القدری مثل علی بن نعمان به او وصیت کرده است.

۶-۱-۱. صالح بن عقبه قیس (القماط، الخیاط)

نجاشی و شیخ طوسی تصریحی به وثاقت صالح بن عقبه نکرده‌اند؛ اما با قراین دیگری می‌شود به وثاقت او پی برد:

۱-۶-۱-۱. نجاشی و شیخ طوسی برای وصول به کتاب صالح بن عقبه، سند بیان کرده‌اند؛ از آنجا که ذکر سند برای وصول به کتاب شخصی در علم رجال، حاکی از نوعی توجه به مقام او است، بیان سند از طرف این بزرگان نشان دهنده جایگاه اوست.

۲-۶-۱-۱. آنان نقطه ضعفی راجع به او در کتب رجالشان ذکر نکرده‌اند. در حالی که دأبشان این بوده که اگر مذمتی در مورد راوی حدیث داشته باشند، حتما آن را ذکر کنند.

۳-۶-۱-۱. آنان نام صالح بن عقبه را در کتاب خود آورده‌اند، ولی در باره مذهب او بحثی نکرده‌اند. با توجه به این که مبنای ایشان در تحریر کتاب رجال، ثبت نام مصنفان شیعه بوده، نتیجه می‌گیریم که صالح بن عقبه شیعه بوده است.

۴-۶-۱-۱. مبنای شیخ طوسی در کتاب فهرست، ذکر تالیفات شیعه دوازده امامی بوده؛ و اگر شخصی دوازده امامی نبود تصریح به مذهب آن‌ها کرده است؛ عدم بیان شیخ درباره صالح بن عقبه، قرینه شیعه بودن او است.

۵-۶-۱-۱. بزرگان علم رجال قائل اند که هر کسی را نجاشی ذکر کرده و متعرض مذهب او نشده است، حتما امامی است. (بحرالعلوم، ۱۳۶۳: ۴/ ۱۱۴).

۶-۶-۱-۱. نقل روایت به وسیله اصحاب اجماع (یونس بن عبدالرحمن) و مشایخ ثقات، از جمله محمد بن اسماعیل بن بزیع و محمد بن حسین بن ابی الخطاب و حسن بن علی بن بقاح و زید شحام.. از او، نشانه ثقه بودن او است. (نوری، ۱۴۰۸: ۱۰/ ۲۴۶؛ ۱۴۲۹: ۴/ ۲۴۲)

۷-۶-۱-۱. علی بن ابراهیم، وحید بهبهانی و خویی، صالح بن عقبه را توثیق کرده‌اند

(استرآبادی، ۱۴۲۲: ۶/ ۱۹۵؛ خویی، ۱۴۱۳: ۱۰/ ۸۵) و تضعیف ابن غضائری و قدح ابن داود در حق صالح بن عقبه، علت معلوم نبودن انتساب کتاب به او معتبر نیست. (استرابادی، ۱۴۲۲: ۶/ ۱۹۵؛ خویی، ۱۴۱۳: ۱۰/ ۸۵ و۳۴۱؛ ۱۴/ ۲۷؛ ۱۶/ ۱۴۷؛ ۲۷/ ۲۰۷).

بنابراین وثاقت صالح بن عقبه اثبات می‌شود و تضعیفهای بیان شده در این مورد اعتباری ندارد.

۷-۱-۱. علقمه بن محمد حضرمی

علقمه بن محمد حضرمی ناقل اصلی زیارت عاشورا است. شیخ طوسی در بخش اصحاب امام باقر علیه‌السلام، او را برادر ابی بکر الحضرمی معرفی می‌کند. (طوسی، ۱۳۷۳: ۱۴۰)

بررسی وثاقت علقمه بن محمد حضرمی:

۱-۷-۱-۱. کشی ذیل نام علقمه بن محمد حضرمی این روایت را نقل می‌کند: بکار بن ابی بکر حضرمی نقل می‌کند: پدرم ابی بکر وعمویم علقمه بن محمد نزد زید بن علی رفتند، عمویم علقمه از پدرم بزرگ‌تر بود، آنان در دو طرف زید نشستند، این ملاقات بعد از شنیدن ادعای زید بود که اعلام کرده بود: "از ما اهل بیت کسی که قیام مسلحانه نکند، امام نیست". پدرم ابوبکر که جسورتر بود از زید پرسید: ای ابا الحسین! به من بگو آیا علی بن ابی طالب ع در دوران سکوت، امام بود یا نبود؟ مگر قیام مسلحانه کرد و حکومت را به دست گرفت؟ زید پاسخ نداد، سه مرتبه سؤال را تکرار کرد؛ ولی زید پاسخی نداد. ابوبکر گفت: اگر در آن مدت، علی بن ابی طالب علیه‌السلام امام بود، پس از او هم، ممکن است کسی امام باشد، اگر چه قیام مسلحانه نکرده باشد و مردم به او روی نیاورده باشند (اشاره به امام باقر علیه‌السلام) و اگر در آن مدت امام نبوده و نص و نصبی در کار نبوده، پس چه چیزی سبب شده که زمینه قیام را فراهم کنید؟ (چه چیزی شما فرزندان علی علیه‌السلام را بر غیر خودتان برتری می‌دهد؟) بکار می‌گوید: «سخن پدرم که به اینجا رسید (با این لحن تند با زید سخن گفت) عمویم علقمه از پدرم خواست که با این لحن با زید صحبت نکند و پدرم ساکت شد» (کشی، ۱۳۶۱: ۲/ ۷۱۴).

این روایت به وضوح نشان می‌دهد که دو برادر به‌خاطر دغدغه دینی و بحث امامت،

برای آگاهی دادن به زید بن علی پیش او رفته بودند پس به امامت امام باقر علیه‌السلام ایمان داشته‌اند

نقل این روایت (شرح حال علقمه بن محمد حضرمی) دلالت برتوجه و اعتماد کشی به علقمه می‌کند.

۲-۷-۱-۱. روایت سیف بن عمیره نشان می‌دهد که صفوان این روایت را مستقیما از امام صادق علیه‌السلام نقل کرده و مورد عنایت آن حضرت بود. (طوسی، ۱۴۱۱: ۲/ ۷۸۱).

۲-۱. توصیف طریق دوم (سند سیف بن عمیره از علقمه) از نخستین سند زیارت عاشورا

نجاشی در باره طریق خودش به کتاب سیف بن عمیره می‌گوید: «حسین بن عبدالله از ابی غالب زراری از جدش (محمد بن سلیمان بن حسن بن جهم) و از دایی پدرش محمد بن جعفر، از محمد بن خالد طیالسی از کتاب سیف بن عمیره به من خبر داده است» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۸۹).

۱-۲-۱. سیف بن عمیره

۱-۱-۲-۱. نجاشی او را کوفی، ثقه، از اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهماالسلام و صاحب کتاب دانسته که عده ای از امامیه از آن نقل روایت کرده‌اند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۸۹).

۲-۱-۲-۱. شیخ طوسی، او را جزو اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهماالسلام، صاحب کتاب و ثقه (طوسی، ۱۳۷۳: ۲۲۲ و ۳۳۷) معرفی کرده است. در طریق خودش به کتاب، او را این گونه بیان می‌کند: «خبر داده‌اند به کتاب او عده‌ای از اصحاب امامیه، از محمد بن علی بن حسین بن بابویه، از پدرش و محمد بن حسن، از سعد بن عبدالله، از احمد بن محمد، از علی بن حکم، از سیف بن عمیره» (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۲۴).

۳-۱-۲-۱. هیچ یک از اصول هشتگانه رجالی مذمتی در خصوص سیف بن عمیره ذکر نکرده،؛ بلکه بعضی تصریح به وثاقت ایشان نیز کرده‌اند.

۴-۱-۲-۱. سید بحرالعلوم، سیف بن عمیره را از ثقات، دارای تصنیفات و از کسانی می‌داند که طبقه سوم و چهارم را درک کرده و از امام صادق و امام کاظم علیهماالسلام روایت نقل

کرده است (بحرالعلوم، ۱۳۶۳: ۳/ ۳۶) و با توجه به نقل روایت به وسیله ثقات از او، سیف را توثیق می‌کند (بحرالعلوم، همان: ۳۷).

۵-۱-۲-۱. محقق بهبهانی و سید خویی واقفی بودن او را رد کرده‌اند (بهبهانی، ۱۴۲۲: ۶/ ۱۴۳؛ خویی، ۱۴۱۳: ۹/ ۳۸۳).

با توجه به مطالب بالا بنابر هر دو رویکرد وثاقت راوی و وثاقت صدور، طریق اول و دوم شیخ طوسی به کتاب صالح بن عقبه، صحیح است و صحت سند اول به اثبات می‌رسد.

۲. توصیف دومین سند زیارت عاشورا در مصباح المتهجد شیخ طوسی

شیخ طوسی زیارت عاشورا را با سندی دیگر به این شکل نقل می‌کند: «محمد بن خالد طیالسی از سیف بن عمیره نقل می‌کند که: صفوان بن مهران شتردار، و عده‌ای از اصحاب خودمان، بعد از خروج امام صادق علیه‌السلام از حیره به سمت مدینه، به سوی نجف حرکت کردیم. وقتی از زیارت فارغ شدیم صفوان، به سمت حرم امام حسین علیه‌السلام رو کرد و گفت سزاوار است امام علیه‌السلام را از این جا (کنار مرقد امیر المؤمنین علیه‌السلام) زیارت کنیم؛ چرا که از همین جا شاهد بودم که امام صادق علیه‌السلام به جانب کربلا رو کرده و حضرت را زیارت کرد. آنگاه صفوان زیارتی را که علقمه از امام باقر علیه‌السلام در روز عاشورا نقل کرده بود، خواند» (طوسی، ۱۴۱۱: ۲/ ۷۷۷).

این سند که از طریق محمد بن خالد طیالسی نقل شده است از معتبرترین و قوی‌ترین سندها می‌باشد و آیت الله شبیری زنجانی آن را صحیح می‌داند (استفتاء موجود در دفتر آیت الله شبیری و نقل شفاهی).

۲-۱. توصیف طریق شیخ طوسی به کتاب محمد بن خالد الطیالسی

شیخ طریق خود به کتاب محمد بن خالد الطیالسی را چنین بیان می‌کند: «محمد بن خالد دارای کتابی است که آن را از طریق حسین بن عبیدالله از احمد بن محمد بن یحیی از پدرش (محمد بن یحیی العطار القمی)، از محمد بن علی بن محبوب، از محمد بن خالد نقل کرده‌ایم» (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۲۲).

۲-۱-۱. حسین بن عبیدالله بن ابراهیم الغضائری

نجاشی حسین بن عبیدالله را به عنوان استاد خود، و صاحب کتب، توصیف می‌کند و از خدای متعال برای او طلب رحمت کرده است. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۹). بنا براصل ثقه بودن تمام اساتید نجاشی، به توثیق عام، وثاقت حسین بن عبیدالله ثابت می‌شود (خویی، ۱۴۱۳: ۲۳/۷) و شیخ طوسی او را ناقل روایات زیاد و کتب می‌داند. (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۲۵)

۲-۱-۲. احمد بن محمد بن یحیی (العطار ـ القمی)

وی جزو رواتی است که تصریحی بر وثاقتش وجود ندارد؛ اما با ادله و قرائنی می‌توان وثاقت او را اثبات کرد از جمله:

اولاً: بنا بر تصریح شیخ طوسی در کتاب رجالش، و مقدمه کتاب الهدایه، که در ضمن برشمردن نام ۲۰۶ نفر از مشایخ شیخ صدوق، نام احمد بن محمد بن یحیی را هم ذکر می‌کند، معلوم می‌شود که وی جزو مشایخ شیخ صدوق بوده. علاوه بر آن وی جزء مشایخ نجاشی نیز می‌باشد و قاعده توثیق عام مشایخ شیخ صدوق و نجاشی شامل حال وی هم می‌شود.

ثانیاً: شیخ بهایی در مورد روات کثیرالروایه، که اعاظم علما به آن روایات عمل کرده‌اند و از طرفی قدح و مدحی نیز در مورد راوی در کتب رجالی پیرامون آنها ذکر نشده باشد می‌فرماید: «افرادی در سلسله سند واقع می‌شوند که توثیق یا تضعیف نشده‌اند؛ اما اطمینان به وثاقت آنان داریم؛ مثل احمد بن محمد بن یحیی العطارکه شیخ صدوق از او روایات زیادی نقل می‌کند واز مشایخ شیخ می‌باشد» (عاملی، ۱۴۱۴: ۲۷۶).

ثالثاً: احمد بن محمد بن یحیی کثیرالروایه می‌باشد و قدحی در حق او وارد نشده است و اجلاء از جمله ابن ابی جید، حسین بن عبیدالله، تلعکبری، ابوجعفربن بابویه شیخ صدوق و سعد بن عبدالله از او روایت نقل کرده‌اند. (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۱۰)

بنابراین احمد بن محمد بن یحیی به‌خاطر کثیرالروایه بودن و نقل روایت برخی اجلاء از او و عدم ورود قدحی در حقش، توثیق می‌شود.

۲-۱-۳. محمد بن یحیی (العطار ـ القمی)

او بزرگ اصحاب امامیه، ثقه، برجسته، کثیر الروایه و صاحب تالیفات، (نجاشی، ۱۳۶۵:

۳۵۳) اهل قم و از کسانی است که کلینی از او روایت نقل کرده است (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۳۹). با توجه به این کثرت روایات و توثیق نجاشی، وثاقت محمد بن یحیی اثبات می‌شود.

۴-۱-۲. محمد بن علی بن محبوب الاشعری القمی

او از بزرگان محدثان قم، ثقه، برجسته و فقیه امامی و صاحب تالیفات است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۴۹؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۴۱۱). با این اوصافی که نجاشی برای او آورده، وثاقتش اثبات می‌شود.

۵-۱-۲. محمد بن خالد الطیالسی

نقل اجلاء از شخصی، دلالت بر جلالت آن شخص می‌کند. به همین دلیل آیت الله شبیری برای اثبات وثاقت محمد بن خالد طیالسی، روایت محمد بن علی بن محبوب از او را به عنوان یکی از دلایل اثبات وثاقت محمد بن خالد ذکر می‌کند؛ البته جمع کثیری از بزرگان از او روایت نقل کرده‌اند.

نجاشی از طریق ابن نوح به واسطه ابن سفیان از حمید بن زیاد به کتاب نوادر او دست یافته است. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۴۰). همچنین شیخ طوسی او را از اصحاب امام کاظم علیه‌السلام می‌داند. (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۴۳)

با توجه به بیانات نجاشی و شیخ طوسی درباره او و ضمیمه کردن قرائن زیر منزلت او روشن می‌شود:

۱-۵-۱-۲. از کلام نجاشی و شیخ طوسی با توجه به ذکر نام محمد بن خالد طیالسی و ذکر طریق به کتاب او و عدم ورود قدحی در حقش، استفاده می‌شود که به او اعتماد کرده است و هیچ مذمتی در باره او وارد نشده است.

۲-۵-۱-۲. محدث نوری ضمن توثیق محمد بن خالد طیالسی، او را از راویان گرانقدر و جزو ثقات دانسته (نوری، ۱۴۲۹: ۳۹/۲۷)

۳-۵-۱-۲. اعاظم علماء مانند؛ علی بن حسن بن فضال، سعد بن عبدالله قمی، حمید بن زیاد، علی بن ابراهیم قمی، محمد بن علی بن محبوب، محمد بن یحیی، معاویه بن حکیم، عبدالله بن جعفر حمیری، علی بن سلیمان و محمد بن حسن صفار از محمد بن خالد طیالسی روایت نقل کرده‌اند.

۴-۵-۱-۲. مامقانی از محمد بن خالد طیالسی به عنوان فردی «حسن» نام برده است. (مامقانی، ۱۴۳۱: ۳/ ۲۳۶)

۵-۵-۱-۲. تعبیر شیخ طوسی در مصباح این است: «محمد بن خالد نقل کرده است» (طوسی، ۱۴۱۱: ۲/ ۷۷۷). این تعبیر شیخ نشان می‌دهد که نزد خودش، حجیت سند قطعی است، ومعلوم بوده که قطعا محمدبن خالد این را روایت کرده است و اگر خود شیخ تردیدی در این مورد داشت باید می‌فرمود: "از محمد بن خالد نقل شده است".

شخصیت سیف بن عمیره در سند دوم، تبیین شد.

جمع بندی: با توجه به مطالب بالا دومین سند زیارت عاشورا طبق هر دو روش وثوق راوی و وثوق صدور، صحیح می‌باشد

۳. توصیف سومین سند زیارت عاشورا در مصباح المتهجد شیخ طوسی

شیخ طوسی از کتاب محمد بن اسماعیل بن بزیع از صالح بن عقبه از پدرش (عقبه بن قیس بن سمعان)

شیخ طوسی در کتاب فهرست، سه راه به کتاب «حج» ابن بزیع به قرار زیر دارد:

الف- «از ابن ابی جید از محمد بن حسن بن ولید از علی بن ابراهیم از محمد بن اسماعیل بن بزیع» (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۰۰).

ب- «از حسین بن عبیدالله از حسن بن حمزه علوی از علی بن ابراهیم از پدرش (ابراهیم بن هاشم) از محمد بن اسماعیل بن بزیع» (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۴۱).

ج- «از ابن ابی جید، از محمد بن حسن، از سعد و حمیری و احمد بن ادریس ومحمد بن یحیی، همگی از احمد بن محمد و محمد بن حسین، از محمد بن اسماعیل بن بزیع» (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۴۱).

۳-۱. توصیف طریق اول شیخ طوسی به کتاب «حج» ابن بزیع

علی بن احمد بن محمد بن ابی جید از محمد بن الحسن بن الولید از علی بن ابراهیم از پدرش (ابراهیم ابن هاشم) از محمد بن اسماعیل بن بزیع.

وثاقت ابن ابی جید قبلا مورد بررسی و اثبات شد.

۱-۱-۳. محمد بن الحسن بن احمد بن الولید

نجاشی و شیخ طوسی او را بزرگ محدثان قم، فقیه و شخصیت برجسته اهل قم، بسیار ثقه و ممتاز و مورد اعتماد معرفی می‌کنند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۸۳؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۴۴۲؛ ۱۳۷۳: ۴۳۹). همچنین نجاشی به وثاقت علی بن ابراهیم تصریح کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۶۰).

۲-۱-۳. ابراهیم بن هاشم

نجاشی و شیخ طوسی إبراهیم بن هاشم، را شاگرد یونس بن عبدالرحمان و از اصحاب امام رضا علیه‌السلام از علماء امامیه و نخستین منتشر کننده احادیث کوفیین در قم معرفی صاحب کتب می‌دانند. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۶؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۱۲).

با قرائن زیر، وثاقت او اثبات می‌شود:

۱-۲-۱-۳. علی بن ابراهیم در تفسیر خود تمام روات را توثیق کرده که از جمله آن‌ها ابراهیم بن هاشم است.

۲-۲-۱-۳. ابراهیم بن هاشم کثیرالروایه است. اجلاء و بزرگانی مثل احمد بن ادریس القمی، احمد بن محمد بن عیسی الاشعری، احمد بن محمد بن یحیی العطار، سعد بن عبدالله القمی، عبدالله بن جعفر الحمیری، علی بن ابراهیم، محمد بن الحسن الصفار از او حدیث نقل کرده‌اند و قدحی در باره او نقل نشده است.

۳-۲-۱-۳. سید خویی به نقل از سید بن طاووس ادعای اجماع بر وثاقت ابراهیم بن هاشم کرده است و در امالی صدوق در مورد سندی که ابراهیم بن هاشم در آن واقع شده است، می‌نویسد: «تمام رواتی که این روایت را نقل کرده‌اند ثقه اند». همچنین پذیرش روایات ابراهیم ابن هاشم با همه سختگیری قمیین نشان دهنده وثاقت اوست (خویی، ۱۴۱۳: ۲۹۱/۱).

جمع بندی: از آنجا که ابراهیم بن هاشم کثیرالروایه می‌باشد و بزرگان و فحول علمای شیعه از او نقل روایت کرده‌اند و در مواردی تصریح به وثاقت او شده است و قدحی در باره او وارد نشده، پس ثقه است.

۲-۳. توصیف طریق دوم شیخ طوسی به کتاب «حج» ابن بزیع

حسین بن عبیدالله از حسن بن حمزه علوی، از علی بن ابراهیم، از پدرش (ابراهیم بن هاشم) از محمد بن اسماعیل بن بزیع (مصنف کتاب حج)

حسن بن حمزه بن علی بن عبدالله

نجاشی با تعابیر بلندی مثل «از اجلای طایفه امامیه و فقیه آنان» از او یاد کرده (نجاشی، ۱۳۶۵: ۶۴) و شیخ طوسی او را عالم، ادیب و فاضل، متقی و فقیه توصیف کرده است. (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۲۲) خویی با استناد به سخن شیخ مفید، او را شخصی زاهد و صالح معرفی می‌کند. (خویی، ۱۴۱۳: ۳۰۳/۵).

با توجه به اینکه علی بن ابراهیم، ابراهیم بن هاشم و حسین بن عبیدالله بن ابراهیم الغضائری هم ثقه اند، این طریق صحیح است.

۳-۳. توصیف طریق سوم شیخ طوسی به کتاب «حج» ابن بزیع

«ابن ابی جید، از محمد بن حسن، از سعد، حمیری و احمد بن ادریس و محمد بن یحیی از احمد بن محمد و محمد بن حسین از محمد بن اسماعیل بن بزیع»

وثاقت ابن ابی جید و محمد بن حسن بن ولید بررسی و محمدبن یحیی العطار قبلا اثبات شد.

۱-۳-۳. سعد بن عبدالله (ابی خلف الاشعری القمی): نجاشی او را بزرگ اهل قم، فقیه و شخصیتی ممتاز (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۷۷) و شیخ طوسی او را شخصی جلیل القدر، ناقل اخبار فراوان، صاحب تالیفات زیاد و ثقه معرفی می‌کنند. (طوسی، ۱۴۲۰: ص۱۲؛ ۴۲۷/۱۳۷۳)

۲-۳-۳. عبدالله بن جعفر الحمیری: نجاشی و طوسی اورا بزرگ اصحاب، فقیه، شخصیت ممتاز و ثقه معرفی کرده‌اند. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۱۹؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۲۹۴ و ۱۳۷۳: ۴۰۰)

۳-۳-۳. احمد بن ادریس: نجاشی و شیخ طوسی او را شخصی ثقه، فقیه و کثیرالروایه معرفی کرده و روایاتش را صحیح می‌دانند (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص۹۲؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص۶۴).

۴-۳-۳. احمد بن محمد بن عیسی الاشعری القمی: نجاشی و شیخ طوسی او را بزرگ

قمیین و شخصیت ممتاز آنان و بی‌نیاز از توثیق می‌دانند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۸۱؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۶۰ و ۱۳۷۳: ۳۵۱).

۵-۳-۳. محمد بن الحسین بن ابی الخطاب: نجاشی او را شخصیتی جلیل القدر، کثیرالروایه، ثقه و دارای تالیفات باارزش معرفی می‌کند (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص۳۳۴) و شیخ طوسی او را «ثقه» و از اصحاب امام هادی علیه‌السلام ذکر کرده است (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۹۷ و۳۹۱) و کشی او را جزو اصحاب عادل، ثقه و از علمایی می‌داند که از محمد بن سنان روایت نقل کرده است (کشی، ۱۴۰۴: ۲/ ۷۹۶).

با توجه به مطالب بالا بنابر هر دو رویکرد وثاقت راوی و وثاقت صدور، راویان همه طرق این سند ثقه و مورد اطمینان می‌باشند؛ بنابراین صحت سومین سند زیارت عاشورا با هر دو رویکرد اثبات می‌شود.

۴. توصیف چهارمین سند زیارت عاشورا در کامل الزیارات ابن‌قولویه

سند منقول توسط ابن قولویه به این صورت است: «حکیم بن داود بن حکیم و غیر او، زیارت عاشورا را از محمد بن موسی همدانی، از محمدبن خالد طیالسی، از سیف بن عمیره و صالح بن عقبه، و همگی از علقمه بن محمد حضرمی از امام باقر علیه‌السلام نقل کرده‌اند» (ابن‌قولویه، ۱۳۵۶: ۱۹۳).

بررسی شخصیت‌های این سند

۴-۱. حکیم بن داود بن حکیم

او از مشایخ ابن قولویه است. از آنجا که ابن قولویه در مقدمه کتابش همه ناقلان احادیث کتاب کامل الزیارات را توثیق می‌کند حکیم بن داود هم توثیق می‌شود (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۴). مامقانی او را «ثقه و جلیل القدر» می‌داند (مامقانی، ۱۴۳۱: ۴۳۷/۲۳) و خویی با توجه به تصریح ابن قولویه به وثاقت راویان کتابش، وثاقت او را تأیید می‌کند (خویی، ۱۴۱۳: ۵۰/۱).

۴-۲. محمد بن موسی بن عیسی الهمدانی

نجاشی می‌گوید: «محمد بن موسی جزو راویانی است که اهل قم او را به خاطر غلو،

تضعیف کرده‌اند و ابن ولید نسبت جعل حدیث به او داده است؛ ولی خدا عالم به این مسئله است» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۸). با این حال، آقای ایازی بدون بررسی همه جانبه و تتبّع عمیق در باره شخصیت محمد بن موسی با قاطعیت، او را رد می‌کند. در حالی‌که نجاشی صرفا تضعیف نسبت به او را نقل کرده است؛ اما خودش در این باره چیزی نگفته است؛ اما با دلایل و قرائن گوناگونی وثاقت محمد بن موسی قابل اثبات است، از جمله:

اولاً: بزرگان و اجلائی مثل محمد بن یحیی العطار که از مشایخ نجاشی و مورد وثوق اوست (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۵۳) و محمد بن احمد بن یحیی بن عمران که نجاشی او را «ثقه در نقل حدیث» می‌داند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۴۸)، از محمد بن موسی بن عیسی نقل روایت کرده‌اند.

ثانیاً: بنا بر نقل نجاشی، محمد بن موسی بن عیسی، کتابی در ردّ بر غلات نوشته بوده پس نمی‌شود به چنین شخصی نسبت غالی داد.

سایر راویان این سند، قبلا بررسی شدند.

جمع بندی توصیف چهارمین سند زیارت عاشورا

بنابر رویکرد وثاقت راوی، این سند، ضعیف است؛ چرا که طبق این رویکرد، اثبات وثاقت محمد بن موسی بن عیسی به راحتی میسر نیست؛ اما بنابر رویکرد وثاقت صدور، با توجه به قرائنی که در این رویکرد قابل اعتنا هستند، صحت این سند اثبات می‌شود.

۵. توصیف پنجمین سند زیارت عاشورا در کامل الزیارات ابن‌قولویه

ابن‌قولویه سند را این‌گونه نقل می‌کند: «محمد بن اسماعیل از صالح بن عقبه از مالک الجهنی از امام باقر علیه‌السلام» (ابن‌قولویه، ۱۳۵۶: ۱۹۳). محمد بن اسماعیل و صالح بن عقبه پیشتر توصیف شد.

مالک بن اعین جهنی: شیخ طوسی و برقی او را جزو اصحاب امام باقر و امام صادق علیهماالسلام ذکر می‌کنند (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۰۲، ۱۴۵؛ برقی، ۱۳۴۲: ۱۳ و ۱۸). مفید روایتی را از مالک بن اعین جهنی، شعری در مدح عظمت امام باقر علیه‌السلام آورده است. (مفید، ۱۴۱۳: ۲/ ۱۵۷). و خویی او را امامی و دارای عقیده سالم، توصیف می‌کند. (خویی، ۱۴۱۳: ۱۶۴/۱۵) با توجه به اعتماد و

نقل بزرگان از او، وثاقتش اثبات می‌شود و بنابر هر دو رویکرد وثاقت راوی و وثاقت صدور، ثقه بودن راویان این سند و در نتیجه صحت سند اثبات می‌شود.

نتیجه‌گیری

در این مقاله با بررسی همه ابعاد شخصیت هر یک از راویان، با تلفیقی از هر دو رویکرد اعتبارسنجی روایات (وثاقت راوی و وثاقت صدور) و ارائه قرائن بیشتر، درباره افکار و عقاید راویان، شناس‌نامه‌ای از هر یک از راویان موجود در اسناد پنجگانه زیارت عاشورا ارائه شد تا وثاقت هر یک از راویان با قرائن بیشتری روشن شود. بنابراین:

۱. سند اول، دوم، سوم و پنجم زیارت عاشورا بنابر هر دو رویکرد وثاقت راوی و وثاقت صدور، صحیح و مورد اطمینان است.

۲. اثبات صحت سند چهارم، با رویکرد وثاقت راوی، به راحتی میسر نیست؛ چرا که بنابر این رویکرد نمی‌شود وثاقت محمد بن موسی بن عیسی را اثبات کرد؛ اما با رویکرد وثاقت صدور که غیر از قرائن رجالی، سایر قرائن معتبر را هم در اثبات صحت صدور دخیل است، صحت این سند اثبات می‌شود.

فهرست منابع

ابن بابویه، محمد (۱۴۰۶)، **ثواب الأعمال و عقاب الأعمال**، چاپ دوم، قم: دار الشریف الرضي للنشر.

ابن قولویه، جعفر (۱۳۵۶)، **کامل الزیارات**، چاپ اول، نجف اشرف.

استرآبادی، محمد (۱۴۲۲)، **منهج المقال في تحقیق أحوال الرجال**، چاپ اول، قم: موسسة آل البیت علیهم‌السلام.

بحرالعلوم، محمدمهدی (۱۳۶۳)، **الفوائد الرجالیة**، چاپ اول، تهران: مکتبة الصادق علیه‌السلام

تبریزی، جعفر (۱۳۸۹)، **بررسی سند زیارت عاشورا**، چاپ اول، قم: دارالصدیقه الشهیده.

حلی، حسن (۱۳۸۱)، **ترتیب خلاصة الأقوال في معرفة الرجال**، چاپ اول، مشهد: آستان قدس.

خویی، ابو القاسم (۱۴۱۸)، **موسوعة الإمام الخوئي**، چاپ اول، قم: مؤسسة إحیاء آثار الإمام الخوئي ره.

خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۳)، **معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة**، چاپ پنجم، [بی نا]-[بی جا].

ربانی، محمد حسن (۱۳۸۵)، **سبك شناسی دانش رجال الحدیث**، چاپ اول، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام

شبستری، عبدالحسین(۱۴۱۸)، **الفائق فی رواة و اصحاب الامام الصادق**، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.

شوشتری، محمد تقی (۱۴۱۰)، **قاموس الرجال**، چاپ دوم، قم: جماعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طوسی، محمد (۱۳۷۳)، **رجال الطوسي**، چاپ سوم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طوسی، محمد (۱۴۱۱)، **مصباح المتهجّد و سلاح المتعبّد**، چاپ اول، قم: مؤسسة فقه الشیعة

طوسی، محمد، (۱۴۲۰)، **فهرست کتب الشیعة و أصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول** (چاپ جدید)، قم: مکتبة المحقق الطباطبائي

عاملی، بهاء الدین محمد (۱۴۱۴)، **مشرق الشمسین و إکسیر السعادتین مع تعلیقات الخواجوئی**، چاپ دوم، مشهد: مجمع البحوث الإسلامیة.

کشی، محمد (۱۳۶۳)، **اختیارمعرفةالرجال المعروف** (مع تعلیقات میر داماد الأسترآبادی)، چاپ اول، قم: مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام لإحیاء التراث.

کلینی، محمد (۱۴۰۷)، **الکافي** (ط-الإسلامیة)، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیة.

مامقانی، عبدالله (۱۴۳۱)، **تنقیح المقال في علم الرجال**، چاپ ۱، قم: موسسة آل البیت علیهم‌السلام لإحیاء التراث.

نجاشی، احمد (۱۳۶۵)، **رجال**، چاپ ششم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

نوری، حسین (۱۴۱۷)، **خاتمة المستدرك**، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البیت علیهم‌السلام.

نوری، حسین (۱۴۲۹)، **مستدرك الوسائل** و مستنبط المسائل، چاپ اول، بیروت: موسسة آل البیت علیهم‌السلام.

http: //fahimco.com